

Війна

Як конфлікти формували нас

Інші книжки Маргарет Макміллан
у видавництві «Лабораторія»

ВІЙНА, ЩО ПОКІНЧИЛА З МИРОМ

Margaret MacMillan

War

How Conflict Shaped Us

Profile Books

London

2020

Маргарет Макміллан

Війна

Як конфлікти формували нас

З англійської переклав

Назар Старовойт

Лабораторія

Київ

2024

УДК 94+316.3
М15

Макміллан Маргарет

М15 Війна. Як конфлікти формували нас / пер. з англ. Назар Старовойт. — К. : Лабораторія, 2024. — 304 с. + вклейка

ISBN 978-617-8299-32-3 (паперове видання)

ISBN 978-617-8299-34-7 (аудіокнига)

ISBN 978-617-8299-33-0 (електронне видання)

Війна формує історію людства, соціальні та політичні інститути, цінності та ідеї. Мова, публічний простір, приватні спогади й найбільші культурні надбання відображають, як війни змінювали світ раніше і продовжують робити це зараз. Маргарет Макміллан досліджує, як війна трансформує людське суспільство, а зміни в політичних устроях та ідеологіях впливають на те, як і чому ми воюємо.

Коли вперше почалася війна? Чому вона — найорганізованіший вид людської діяльності? Чи приречена нас людська природа завжди воювати одні з одними? Чи завжди вдається контролювати війну?

Авторка розкриває багатогранність війни — як вона визначає наше минуле, майбутнє, погляди на світ і навіть уявлення про себе.

УДК 94+316.3

Перекладено за виданням: Margaret MacMillan. *War: How Conflict Shaped Us* (London: Profile Books, 2020. ISBN 978-178816-256-2). Видавництво не відповідає за погляди авторів і не конче їх поділяє. Щиро дякуємо видавництву Profile (Велика Британія) за люб'язно надані для цього видання фотоматеріали.

Літературна редакторка *Марина Лома*. Коректорка *Клавдія Ставицька*. Верстальниця *Наталія Музиченко*. Технічний редактор *Микола Климчук*. Художня редакторка *Оксана Гаджій*. Дизайн обкладинки *АбоАбо*. Маркетинг *Ірина Юрченко, Анастасія Кулик, Юлія Баженова*. Завредакції *Віталій Тютюнник*. Випускова редакторка *Анна Весній*. Координаторка редакції *Марина Кичак*. Відповідальний за випуск *Антон Мартинов*.

Підписано до друку 04.11.2023. Формат 60×90/16. Друк офсетний. Тираж 3000 прим. Замовлення № 01/11. Надруковано в незламній Україні видавництвом «Лабораторія» на пп «Юнісофт», вул. Морозова, 13-б, м. Харків, Україна, 61036. Свідоцтво дк № 5747 від 06.11.2017. Термін придатності необмежений.

тов «Лабораторія», пр. Степана Бандери, 6, м. Київ, Україна, 04073, тел. (097) 975-52-23, info@laboratoria.pro. Свідоцтво дк № 7100 від 14.07.2020. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 12.2-18-1/28536 від 17.12.2020.

Науково-популярне видання

ISBN 978-617-8299-32-3 (паперове видання)

ISBN 978-617-8299-33-0 (електронне видання)

ISBN 978-617-8299-34-7 (аудіокнига)

Усі права застережено. All rights reserved

Copyright © 2020 by Margaret MacMillan

Introduction copyright

© 2023 by Margaret MacMillan

© Старовойт Н. Г., пер. з англ., 2023

© тов «Лабораторія», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2024

Зміст

<i>Передмова до українського видання</i>	9
<i>Вступ</i>	12
1. Людство, суспільство й війна	24
2. Причини війни	50
3. Способи й засоби	69
4. Модерна війна	101
5. Виховання воїна	136
6. Бій	164
7. Цивільні	188
8. Контроль і неконтрольовне	215
9. Війна в нашій уяві й пам'яті	246
<i>Висновок</i>	276
<i>Подяки</i>	284
<i>Список ілюстрацій</i>	286
<i>Бібліографія</i>	288

Присвячується Енн і Пітерові

Передмова до українського видання

Суспільствам, у яких довго панував мир, війна здається чимось малоймовірним чи навіть неможливим. Саме так почувалися багато європейців, аж поки 1914-го не почалася Перша світова війна, що перевернула їхній світ догори дригом. Після завершення Другої світової Європа, Латинська Америка, більшість країн Азії, Тихоокеанський регіон і частини Африки насолоджувалися тим, що історики назвали періодом Довгого миру, і багато з нас відчували ту саму самовдоволеність. Війни досі ставалися, але то було десь там, а їхні наслідки тільки зрідка мали ефект удома — згадаймо про Сполучені Штати й війну у В'єтнамі та вторгнення Радянського Союзу в Афганістан. Тим, хто проживав у багатших частинах світу, здавалося, що з бичем війни покінчено або ж що він їм не загрожує. Університети закривали кафедри дослідження війни, і вивчати її історію ставало дедалі складніше. Утім, як застерігав Лев Троцький, ви можете не цікавитися війною, але війна зацікавиться вами.

Навіть побіжного погляду на нашу історію достатньо, щоб зрозуміти, що її пронизує війна: вона підносить і руйнує режими та імперії, розвиває науку й техніку, змінює соціальну та політичну структуру суспільства. Зв'язок між війною та суспільством обопільний. Європейці хотіли ефективніше воювати і для цього у XVII–XVIII століттях створили сильні централізовані уряди. Наукові досягнення, які мають військове застосування, — наприклад, поділ атомного ядра та дрони, — визначають способи ведення війни. В ієрархічних суспільствах, які

існували в Європі періоду феодальної роздробленості, у війнах беруть участь представники вищих верств. Часто вони самі не бажають, щоб люди нешляхетного походження опанували навички воїнів. У демократичних суспільствах до війська можуть покликати всіх громадян. Війна лишає сліди навіть у мові: ми використовуємо армійські метафори, часто не знаючи їхнього походження.

Результати війн змінювали історію. Замисліться: якби турки, які двічі брали Відень в облогу, таки захопили його й Османська імперія стала головною силою в самому серці Європи, якою вона була б? Як виглядав би світ, якби в Холодній війні переміг Радянський Союз? Хай як завершиться війна в Україні, і вона, і Росія після 24 лютого 2022 року змінилися назавжди. Зміниться і світовий устрій: колишні союзи розпадуться, а на їхніх місцях сформується нові.

Проблеми війни досліджували найвидатніші мислителі й митці. Чи можливо її виправдати, контролювати чи навіть викоринити? Вона приносить славу, огиду чи все водночас? Як війни розв'язуються і чи є хороші й погані способи їх завершити? Хто рік тому міг уявити, що світ, і насамперед українці, ставитимуть такі запитання в контексті масштабного європейського конфлікту.

Останніми роками тінь війни дедалі ближче підкрадалася до Європи, навіть якщо більшість із нас цього не помічала. Ми наївно вважали, що тривалий мир — правило, а не виняток, і що він триватиме й надалі. Нам варто було звертати більше уваги на те, що Росія робила в Чечні, Грузії, Сирії та Україні. Ми мусили б прислухатися до слів Путіна, його бачення історії та неприйняття того, що українці заслуговують на власну державу. Як відомо з історії, війни розв'язують через жадібність, страх, ідеологію або з усіх цих причин разом. Часто — як було у випадку з Александром Македонським, Наполеоном і Гітлером — для їхнього початку достатньо волі одного могутнього правителя. Українські читачі самі вирішать, яка сукупність чинників зумовила вторгнення Росії в їхню країну.

Історія цієї книжки почалася 2018 року, коли я прочитала для ВВС серію лекцій про різні аспекти війни: від ведення бойових дій до впливу війни на мистецтво й літературу. Я прочитала їх у п'яти різних містах, кожного з яких війна торкнулася по-своєму. У Лондоні розповідала про складний взаємозв'язок між війною та суспільством — ця лекція відбулася в театрі ВВС, який у Другу світову ледве вцілів після німецького бомбардування. У Белфасті, Північна Ірландія, говорила про громадянські війни — про них багато присутніх знали з власного досвіду. У Йорку, що на півночі Англії, ішлося про воїнів — тоді в аудиторії було багато військових із тамтешніх баз і наприкінці деякі з них розповіли про свій бойовий досвід. Потім ми з командою ВВС вирушили в Бейрут, де я говорила про муки цивільних на війні — для цього багатостраждального міста це дуже актуальна тема. Насамкінець ми приїхали в Оттаву, столицю моєї батьківщини. Моя остання лекція була про війну, культуру й пам'ять — я дуже доречно прочитала її в прекрасному музеї війни.

Перетворивши ті лекції на книгу, я дістала змогу докладніше розглянути багато цікавих питань: наприклад, чому у війнах беруть участь здебільшого чоловіки або як технології повпливали на методи наступу й оборони. На жаль, я також збрала значно більше відомостей про те, як війни починаються, які вони непередбачувані, як легко починається ескалація і наскільки довгий шлях до відновлення миру. Це не вичерпна історія війни — така книга була б гігантською. Утім, сподіваюся, що вона стане в пригоді українцям, які зараз намагаються збагнути, що з ними сталося, і зрозуміти значення цієї жахливої війни.

Вступ

Війна завжди була та буде однією з головних загадок людства.

Світлана Алексієвич, «У війни не жіноче обличчя»

Війна. Одне це слово викликає цілий спектр емоцій — від жаху до захоплення. Дехто уникає навіть згадки чи думки про війну, ніби вони наближають її. Інших війна зачаровує, вони знаходять у ній азарт і лоск. Як історикиня я твердо переконана: якщо ми хочемо розібратися в минулому, то мусимо зробити війну предметом історичних досліджень. Її вплив настільки глибокий, що лишаючи її поза увагою, ми ігноруємо важливий чинник, який — поруч із географією, природними ресурсами, економікою, ідеологіями й суспільно-політичними змінами — визначив розвиток людства та змінив історію. Якби в V столітті до н. е. перси перемогли грецькі міста-держави, якби в XVI столітті інки знищили експедицію Франсіско Пісарро, якби в Другій світовій війні переміг Гітлер — чи був би світ інакшим? Ми знаємо, що так, але про те, наскільки інакшим він був би, можемо тільки здогадуватися.

Ці «якби» — лише частина головоломки. Війна порушує фундаментальні питання про те, що означає бути людиною, про сутність людської спільноти. Вона оприявнює найбільш тваринний бік людської природи чи найкращий? Як і з багатьма питаннями про війну, ми не можемо дійти одноставної думки. Чи є війна невіддільною частиною нашого суспільства, уплетеною в нього, як первородний гріх, що існує відтоді, коли

наші предки почали об'єднуватися в суспільні групи? Це наше Каїнове тавро, прокляття, яке прирікає нас на конфлікти? Чи, думаючи так, ми йдемо небезпечним шляхом самосправдного пророцтва? Це суспільство вигадує нові форми війни чи війна породжує зміни в суспільстві? Можливо, узагалі не варто віддавати комусь із них пальму першості. Може, краще розглядати війну й суспільство як партнерів, що застрягли в небезпечних, але продуктивних взаєминах? Чи може війна — руйнівна, жорстока та спустошлива — також приносити користь?

Усе це важливі запитання, і на них та багато інших, що зринатимуть у процесі висвітлення теми, я спробую відповісти. А втім, у дечому все ж сподіваюся вас переконати. Війна — це не аберація, яку краще якнайшвидше забути. Це не просто безмир'я, що насправді доволі звична справа. Не усвідомлюючи, як тісно переплетені війна й людська спільнота — так тісно, що неможливо сказати, ніби одна з них переважає чи спричиняє іншу, — ми лишаємо поза увагою важливий аспект нашої історії. Якщо прагнемо зрозуміти світ і те, як ми дійшли до цього історичного етапу, то не можемо ігнорувати війну та її вплив на людство.

Упродовж останніх десятиліть західним суспільствам щастило: після завершення Другої світової війни вони не стикалися зі збройними конфліктами. Країни Заходу справді відряджали свої війська в різні куточки світу — в Азію, щоб воювати в Кореї, В'єтнамі та Афганістані, на Близький Схід, в Африку, — проте дуже мало їхніх громадян відчували безпосередній вплив цих конфліктів. Звісно, мільйони людей, що жили в тих регіонах, мали геть інший досвід, та й після 1945-го не було такого року, щоб у тій чи іншій частині світу не воювали. Тим із нас, кому випало насолодитися так званим Довгим миром, легко уявити, що воює хтось там десь там, — можливо, тому, що вони перебувають на іншому етапі розвитку. Ми на Заході самовдоволено вважаємо себе набагато миролюбнішими. Автори, як от еволюційний психолог Стівен Пінкер, популяризували ідею, що протягом двох останніх століть західні суспільства стали

значно менш жорстокими і що загалом у світі від війн помирає менше людей. Раз на рік ми формально віддаємо шану полеглим у минулих війнах, але водночас сама війна вкорінюється в наших думках як те, що стається, коли мир — нормальний стан справ — закінчується. Менше з тим ми цікавимося видатними героями війни й битвами минулого; захоплюємося сміливістю та відважними військовими подвигами; на полицях книгарень і бібліотек повно мілітарної літератури; кіно й телепродюсери знають, що тема війни завжди популярна. Схоже, публіці не набридають Наполеон і його кампанії, Дюнкерк, висадка союзників у Нормандії, фантастичні «Зоряні війни» й «Володар перснів». Почасти вони подобаються нам, бо ми від них на безпечній відстані — упевнені, що самі ніколи не воюватимемо.

Як наслідок, ми не сприймаємо війну з тією серйозністю, на яку вона заслуговує. Можливо, хотілося б відвернутися від такої гнітючої та депресивної теми, але не варто цього робити. Війни неодноразово змінювали хід нашої історії, відчиняючи двері в одне майбутнє та зачиняючи в інше. Під час низки війн слова пророка Магомета поширилися за межі пустель Аравійського півострова й дісталися освоєних земель Леванту та Північної Африки, справивши на ці регіони довготривалий вплив. Уявіть, якою сьогодні була б Європа, якби мусульманам вдалося завоювати весь континент — а кілька разів вони це майже зробили. На початку VIII століття мусульманські загарбники підкорили Іспанію та рушили на північ через Піреней до місця, яке нині зветься Францією. 732 року в битві при Турі вони зазнали поразки, і похід на північ захлинувся. Легко уявити, що якби він продовжився, то протягом наступних століть французьке суспільство та європейську історію формувала б не католицька Франція, а мусульманська. Приблизно вісімсот років потому османський султан Сулейман I підкорив Балкани й більшу частину Угорщини, а 1529 року його військо стояло під Віднем. Якби його воїни захопили це величне місто, до Османської імперії увійшла б Центральна Європа

і її історія була б геть іншою. Між шпилями віденських церков виднілися б мінарети, а юний Моцарт слухав би інакшу музику, яку грали б на інших інструментах. Перенесімося ближче до наших часів та уявімо, що сталося б, якби в травні 1940 року в битві за Дюнкерк німці змели союзників, а пізніше того ж літа в битві за Британію розбили командування британців. Британські острови могли б стати ще однією здобиччю нацистів.

За своєю суттю війна — це організоване насилля, але різні суспільства воюють по-різному. Кочові племена використовують мобільність: нападають, коли мають перевагу, і тікають у неозорі степи, коли вона в супротивника. Осілим землеробам потрібні мури й фортифікаційні споруди. Війна підштовхує до змін та адаптації, і навпаки, зміни в суспільстві впливають на війну. Стародавні греки вірили, що громадяни зобов'язані ставати на захист рідних міст. Своєю чергою, участь у війні приводила до розширення прав і демократії. У XIX столітті промислова революція дала країнам змогу збирати й утримувати як ніколи великі армії, проте військова повинність також зродила в мільйонах солдатів очікування, що їхній голос матиме в суспільстві більшу вагу. Урядам довелося не тільки дослухатися до них, а й запровадити низку реформ, від освіти до допомоги в разі безробіття. Сучасні сильні національні держави з централізованим керуванням та організованою бюрократією — це продукт багатівікових війн. Пам'ять і вшанування минулих перемог і поразок стали складником національної історії, а націям потрібна історія, якщо вони хочуть бути об'єднаними. Централізовані держави, чиї громадяни вважають себе частиною одного цілого, завдяки своєму ладу, суспільним ресурсам і підтримці населення здатні воювати значно довше й масштабніше. Здатність воювати й еволюція людської спільноти — речі взаємопов'язані.

Із плином століть війна стала набагато смертоноснішою та спустошливішою. Нас побільшало; у нас більше ресурсів, а суспільства організованіші та складніші; ми можемо мобілізувати

для потреб війни мільйони людей, а наша спроможність руйнувати значно виросла. Нам довелося вигадати нові поняття на позначення двох великих війн ХХ століття: світова й тотальна війна. Деякі речі проходять крізь історію війни та нашої спільноти червоною ниткою — вплив змін на суспільство й технології, спроби обмежити та контролювати війни, відмінності між військовими й цивільними, — проте я розповідатиму головне про період із кінця ХVIII століття, позаяк тоді війна змінилася не тільки в кількісному відношенні, але й у якісному. Також наводитиму багато прикладів з історії країн Заходу, адже за цей час вони відкрили багато нового у військовій справі — і здійснили чимало спроб контролювати війну.

Утім, у більшості західних університетів війну великою мірою не досліджують — можливо, так склалося через страх, що сам факт її вивчення та осмислення означатиме схвалення. Фахівці зі всесвітньої історії, історії дипломатії та військової справи нарікають на брак цікавості до своєї роботи. Військовим і стратегічним дослідженням, якщо їх узагалі проводять, відводять дуже мало місця — там «історики війни» можуть вишукувати крихти дискомфортної інформації, збирати докупи безужитні історійки і нікому не заважати. Пригадую, як багато років тому на моєму першому істфаці до нас прийшов консультант із навчальних програм — він мав допомогти зробити наші курси привабливішими для студентів. Коли я сказала, що планувала зробити курс під назвою «Війна й суспільство», він дуже засмутився. Переконував, що краще назвати курс «Історія миру».

Таке нехтування дивує, адже наш світ сформувала війна, хай навіть ми не завжди це усвідомлюємо. Через війну народи переселялись і тікали, іноді зникали і буквально, і зі сторінок історії. Війна окреслила стільки кордонів, вона народжувала й скидала уряди та країни. Про це чудово знав Шекспір: у його п'єсах війна часто слугує інструментом, за допомогою якого королі здобувають або втрачають владу, поки простий люд, схиливши голови, молиться, аби буря його оминула. Із війни чи

ненависті до неї поставали видатні витвори мистецтва: «Іліада», третя симфонія Бетховена, ораторія «Військовий реквієм» Бенджаміна Бріттена, офорти «Лихоліття війни» Франсіско Гої, «Герніка» Пікассо, «Війна і мир» Толстого.

Війна є в дитячих іграх, наприклад у сніжках, а найпопулярнішою відеогрою 2018 року у США стала Call of Duty, заснована на подіях Другої світової. Іноді вболівальники вважають спортивну гру битвою, а команду суперника — ворогом. В Італії ультрас прибувають на футбольні матчі організованими групами з чітко визначеною ієрархією. Вони вдягаються у форму та кличуть себе командос або партизанами, запозичуючи, на сором багатьох їхніх співвітчизників, назви партизанських загонів часів Другої світової війни. Вони приходять не подивитися матч, а радше позмагатися з уболівальниками іншої команди. За задумом, сучасні Олімпійські ігри мали зміцнювати міжнародні взаємини, натомість майже одразу почали відображати суперництво між різними країнами. Ігри не були війною, але перейняли багато її атрибутів: переможцям вручають медалі, лунають державні гімни, а команди, вдягнуті у форму, в унісон марширують за своїми державними прапорами. Гітлер і Геббельс слушно передбачали, що Олімпійські ігри 1936 року в Берліні відіграють ключову роль у демонструванні вищості німецького народу, а під час Холодної війни кількість здобутих країною медалей нібито свідчила про її вищість над іншими.

Війна лишила слід навіть у наших мові та фразеології. Перемігши Карфаген під час Пунічних війн, римляни ще довго використовували саркастичний вислів «пунічна совість». В англійській мові є пейоративна фраза про короткочасний успіх «flash in the pan», яку ми вживаємо, не усвідомлюючи, що вона походить із часів кременевої зброї — щоб здійснити постріл, порох на полиці мав запалити порох у стволі, але іноді він спалахував без пострілу. Якщо британець хоче нагрубити, то може назвати когось французом чи голландцем, бо колись вони були нашими ворогами. «Піти по-французьки» означає

неввічливо й різко зникнути, а «голландська хоробрість» зводиться до дудління джину. (Французи й голландці слова «британець» та «англієць» використовують так само.) Багато наших улюблених метафор узято з армії, особливо з флоту, якщо говорити про британців. Якщо людина залила собі очі, їй варто ум'яти пайка. Коли ми опиняємося за бортом, то можемо почекати на рятувальний круг або вирішити, що море нам по коліно. Якщо ви мені не вірите, то можете сказати: «Іди розкажи це капітану!». Наші розмови й література пересипані військовими метафорами: війнами з бідністю, раком, наркотиками, ожирінням (якось мені трапилася книжка з назвою «Моя війна з чоловіковим холестеринном»). У некрологах пишуть, що померлий «програв у битві» з хворобою. Ми спокійно говоримо про кампанії, коли йдеться про рекламу чи збирання коштів на добродійність. Підприємці читають китайський трактат про стратегію, написаний 2000 років тому, шукаючи в ньому порад, як перехитрити конкурентів і привести компанію до перемоги. Вони вихваляються своїми стратегічними цілями й інноваційною тактикою та радо порівнюють себе з великими полководцями, наприклад із Наполеоном. Коли політики залягають на дно, щоб уникнути незручних питань чи скандалів, журналісти полюбляють казати, що ті сховалися в бункерах, перегруповуються та готуються до наступу. У грудні 2018 в газеті *New York Times* можна було знайти такий заголовок: «Трампа “щодня воює”, ризикуючи залишитися без союзників».

Помітний слід війна залишила і в географії. Погляньмо на топоніми: Трафальгарську площу названо на честь тріумфу Нельсона; одна з найвидатніших перемог Наполеона дала назву паризькому вокзалу Аустерліц, а його остаточна поразка — вокзалу Ватерлоо в Лондоні. У Канаді є місто, яке колись називалося Берлін, — це тому, що його у XIX столітті заснували німецькі іммігранти; коли почалася Перша світова війна, його хутко перейменували на Кітченер. У містах майже завжди є меморіали з іменами загиблих або монументи героям, які

вже давно не з нами. У Лондоні стоїть колона Нельсона; у парку Ріверсайд у Нью-Йорку розташовано Національний меморіал генерала Гранта. У минулому столітті почали з'являтися меморіали, присвячені «рядовим» і часто безіменним учасникам війни: медсестрам, пілотам, солдатам, морським піхотинцям, звичайним морякам і навіть, принаймні у Великій Британії, тваринам, яких задіювали у світових війнах. Нагадування про колишні війни так глибоко вкорінилися в наше повсякдення, що часто ми їх навіть не помічаємо. Я стільки разів ходила першою платформою Паддінгтонського вокзалу, але не помічала великий меморіал, присвячений 2524 працівникам Великої західної залізниці, які загинули під час Першої світової. А ще на вокзалі є приголомшлива бронзова статуя солдата в повному спорядженні, який читає листа з дому. Якби не нагадування про соту річницю війни, я не зупинилася б поглянути на неї, не вишукувала б на вокзалі Вікторії плити з незліченними іменами солдатів, які вирушали звідси до Франції, чи плиту «Невідомому солдату», чиє тіло повернули на батьківщину 1920 року.

Якщо зупинитись і замислитись про наше життя, то часто сліди війни можна знайти у власних спогадах. Я зростаю в мирній Канаді, проте багато книжок і коміксів, які читала, були про війну. Пригадую просто-таки незліченні романи Джорджа Генті, який оповідав про шляхетних і героїчних хлопчаків та всі великі конфлікти до 1914 року; історії про відважного пілота Біглза та його команду, які розгорталися в часи Другої світової війни; комікси про Чорного Яструба, дія яких починалася в Другу світову, а потім плавно перемістилася в Корейську війну. Коли ми були скаутками, співали пісні часів Першої світової — як я потім дізналася, то були дуже облагороджені їхні версії, — навчалися семафорити й робити пов'язки. На початку 1950-х у школі ми збирали дроти й фольгу для війни в Кореї. А ще вчилися ховатися під партами — на випадок, якщо між Сполученими Штатами й Радянським Союзом почнеться ядерна війна.

Багато з нас чули історії від представників старших поколінь, які бачили війну на власні очі. Обидва мої дідусі в Першу світову були медиками: той, що родом з Уельсу, воював в індійській армії та брав участь у Дарданелльській операції та Месопотамській кампанії, а той, що з Канади, був на Західному фронті. Мій батько й усі чотири дядьки воювали в Другій світовій. Про дещо вони мені розповідали, але, звісно, не про все. У батька, який на канадському кораблі супроводжував конвої, що прямували через Атлантичний океан у Середземне море, історії були здебільше веселі, проте одного разу він згадав, як вони мало не затонули. Його голос здригнувся, батько замовк і ніколи більше не згадував про той випадок. Його батько майже не розповідав йому про траншеї, але, як це часто буває, ділився своїми історіями з онуками, зокрема з моєю сестрою, яка була надто маленькою, щоби щось зрозуміти. На згадку дідусь лишив собі ручну гранату, яка лежала в бабусиному серванті поруч із такими скарбами, як мініатюрне швейцарське шале й дерев'яна фігурка шотландського тер'єра. У дитинстві ми нею бавилися, катали її по підлозі, а відтак хтось помітив, що в ній досі є чека. Напевно, у багатьох сім'ях були подібні випадки й сувеніри, стоси лисів із фронту, трофеї з поля бою, старі біноклі та шоломи, гільзи снарядів, які правили за підставки для парасольок.

Бойові дії лишають по собі уламки в різних куточках світу, тож сувенірів стає дедалі більше. Залізниця Eurostar установлювала знаки, які застерігали тих, хто повертався з Першої світової війни, не брати в поїзди трофейні набої та зброю. Щороку бельгійські та французькі фермери, які господарюють на ділянках колишнього Західного фронту, збирають «залізний урожай». Зимові морози спучують землю, і на її поверхні з'являються колючий дріт, кулі, шоломи й нерозірвані снаряди, подеколи з отруйним газом. Французькі й бельгійські військові збирають боєприпаси для безпечного знешкодження, проте війна досі забирає життя фермерів, саперів, робітників, які не там копають, і лісорубів, які в прагненні зігрітися розводять

вогнища на нерозірваних снарядах. У Лондоні й Німеччині під час будівельних робіт подеколи знаходять невибухлі бомби часів Другої світової. А ще реліквії значно давніших війн. У порту ізраїльського міста Хайфа драга, яка виконувала днопоглиблювальні роботи, натрапила на прекрасний грецький шолом VI–V століття до н. е. Один шкільний учитель на пенсії, пішовши на прогулянку з металошукачем, знайшов на лестерширському пагорбі римський шолом. В Ірландії під час тренування на річці Шеннон водолази виявили меч вікінгів, датований X століттям.

У багатьох країнах є музеї війни та дні вшанування пам'яті полеглих. Подеколи на сцені неочікувано з'являються й самі полегли, нагадуючи нам про ціну війни. На Готланді, тихому шведському острові, археологи розкопали тіло місцевого солдата в кольчuzі. Він і багато його побратимів загинули 1361 року, даючи відсіч данським завойовникам. Тіла можуть зберігатися століттями, якщо опиняються в багнюці чи муміфікуються, як-от у спекотних країнах. Улітку 2018 року археологи, вивчаючи місце поблизу Іпру, де мали збудувати житловий комплекс, знайшли рештки 125 солдатів — головно німецьких, але були й союзницькі, — які загинули там під час Першої світової війни. 2002 року біля Вільнюса виявили братську могилу з тисячами тіл, одягнутих у синю форму з гудзиками, на яких був номер їхнього полку. Вони загинули у 1812 році, коли Наполеон відступав від Москви.

Згадуючи про війну, ми думаємо про її ціну — людські життя та змарновані ресурси, — жорстокість, непередбачуваність і хаос, який вона лишає по собі. Однак рідко коли усвідомлюємо, наскільки війна організована. 1940 року Німеччина намагалася змусити Велику Британію капітулювати й майже два місяці цілодобово бомбардувала Лондон. Багатьох цивільних, які були не потрібні, евакуювали в сільську місцевість. Решта спала в саморобних укриттях і метро. Британська телерадіомовна корпорація (BBC), яка була в центрі Лондона, перемістила кілька своїх відділів. «Музику» перенесли в Бедфорд,

а «вистави» й «інше» у Бристоль — згодом там також стало небезпечно, тому «інше» вирушило нидіти в сірий Бангор на півночі Уельсу. Решта працівників уночі часто не могла дістатися додому, тому ВВС — яку не просто так називають тітонькою — перетворила свій радіотеатр на гуртожиток, розділивши його шторкою на дві половини — чоловічу й жіночу. У жовтні в будівлю влучили дві бомби. Під час спроби прибрати невибухлу бомбу загинуло семеро працівників, на місце події прибули пожежники та спробували не дати вогню поширитися. Від того, що будівля здригнулася, ведучий вечірніх новин на мить зупинився, а тоді, укритий сажею та пилом, продовжив читати новини. Наступного ранку навколо Радіотелевізійного центру звели риштування та прибрати уламки. Лишень замисліться про організованість, яка проявилася в цьому епізоді, зовсім незначному в масштабі всієї історії цієї війни. Німецькі бомбардувальники й винищувачі, які їх супроводжували, були продуктом німецької оборонної промисловості: вона мобілізувала ресурси, робочу силу й заводи, аби виготовити літаки та підняти їх у повітря. Їхніх пілотів добирали та тренували. Німецькі розвідники та планувальники ретельно визначали важливі цілі. Відповідь британців була так само організованою. Королівські ВПС відстежували наближення ворожих літаків і робили все можливе, щоб їх зупинити, поки наземні загони виставляли загороджувальні аеростати та прожектори. Влада пильнувала, щоб Лондон та інші важливі міста були в цілковитій темряві. ВВС мала плани дій на різні випадки, прибули пожежники й одразу почали розчищати завали.

Мабуть, війна — це найорганізованіший вид людської діяльності, який, своєю чергою, стимулює подальшу організацію суспільства. Навіть у мирний час підготовка до війни — пошук потрібних грошей і ресурсів — вимагає від держави значного контролю над суспільством. Особливо це стосується сучасного світу, позаяк потреби війни збільшилися разом із нашою спроможністю її вести. Війна робила країни сильнішими і таким чином приносила прогрес та зміни, більшість із

яких позитивна: зникли приватні армії, поліпшилися законодавче регулювання та правопорядок, поширилася демократія, з'явилися соціальні гарантії, а освіта стала якіснішою, змінилося становище жінок і працівників, відбулися помітні зрушення в медицині, науці й технологіях. Окрім того, що навчилися краще вбивати, ми також стали менш терпимими до насильства. У більшості куточків світу рівень убивств низький, і це попри те, що на ХХ століття припало найбільше смертей на війні за всю історію. Постає запитання: як нам удається поєднати вбивства в такому масштабі зі зневагою до насильства? Більшість із нас нізащо не вибрала б війну в обмін на її вигоди. Має ж бути інший спосіб їх отримати. Проте чи знайшли ми його?

З війною пов'язано багато подібних парадоксів. Ми боїмося її, але водночас захоплюємося нею. Відчуваємо її жах, жорстокість і марнотратність, але разом із тим прославляємо хоробрість солдатів і розуміємо небезпеку, яка криється в ефектності війни. Дехто навіть називає її найшляхетнішим людським заняттям. Війна дає своїм учасникам право на вбивство, але водночас вимагає великого альтруїзму. Зрештою, що може бути самовідданішим за готовність пожертвувати своїм життям заради когось іншого? У нас уже давно склалося уявлення, що війна — це своєрідний тонізуювальний засіб для суспільства, який робить його сильнішим та оприявнює його шляхетні сторони. До 1914 року німецький поет Стефан Георге називав мир, що панував у Європі, «боягузливими роками сміття та тривіальності», а Філіппо Марінетті, творець футуризму й майбутній фашист, заявляв: «Світ очистить тільки війна». Щось схоже пізніше казав Мао Цзедун: «Револьюційна війна — це ліки, які не тільки знешкоджують ворожу отруту, а й очищають нас від власного ж бруду». А втім, є ще інший і так само давній погляд на війну: ми вважаємо її злом, яке породжує тільки страждання, і свідченням того, що наш вид невинно зіпсутий і приречений жити в жорстокості до кінця своєї історії.

Світлана Алексієвич мала рацію. Війна — це жахлива загадка. Саме тому ми й надалі мусимо намагатися її зрозуміти.

1 Людство, суспільство й війна

Війни ведуть люди — не звірі й не боги. Це суто людське заняття. Називаючи війну злочином проти людства, ми не помічаємо принаймні половини її істинного значення. Війна — це також покарання за злочин.

Фредерік Меннінг, «Інтимні місця фортуни»

У милому альпійському містечку Больцано часто можна побачити черги біля Південно-Тірольського музею археології. Люди, багато хто з дітьми, терпляче чекають подивитися на одну з головних цікавинок Больцано — муміфікованого чоловіка, який жив приблизно 3300 року до н. е. Етці — його ще називають крижаною людиною — помер до того, як з'явилися піраміди та Стоунгендж. Утім лід зберіг тіло й пожитки чоловіка, і 1991 року його знайшли двоє туристів. Він носив плащ, сплетений з трави й полотна, штани, взуття і шкіряну шапку. У шлунку залишився останній обід: в'ялене м'ясо, корінці, фрукти і, імовірно, хліб. Із собою Етці мав дерев'яні кошики й різноманітні інструменти, зокрема мідну сокиру, ніж, стріли й частини лука.

Спершу вважали, що Етці збився зі шляху під час снігової бурі й помер на самоті, упокоївшись на наступні п'ять тисячоліть. Сумна історія безневинного фермера або пастуха. Та впродовж наступних десятиліть, завдяки досягненням у медицині й науці, науковці за допомогою комп'ютерної томографії, рентгена й біохімічного аналізу змогли ретельніше дослідити його тіло. У плечі Етці знайшли наконечник стріли, а на

тілі були забої та порізи. Схоже, що голові теж дісталось. Найвірогідніше, він помер від поранень, завданих нападником або нападниками. Цілком імовірно, що Етці теж убивав — про це свідчать наконечник стріли та кров на ножі.

Етці далеко не єдине свідчення того, що ранні люди — принаймні ті, що жили наприкінці кам'яної доби, — робили зброю, збиралися у ватаги й усіляко намагалися одне одного прикінчити. По всьому світу від Близького Сходу до Америк і берегів Тихого океану знаходили могили, сучасні Етці й навіть старші, де покоїлися скелети зі слідами насильницької смерті. Попри те, що зброя з дерева та шкур зазвичай не зберігається, археологи виявили кам'яні леза, деякі увігнані в кістки.

Утім, насильство значно давніше. Власне, воно існує протягом більшої частини історії людства, відколи наші предки жили кочовим життям, вишукували їстівні рослини й убивали тварин заради їжі. Більшість наших відомостей украй спекулятивна. Що глибше ми занурюємося в історію — а люди з'явилися на Землі приблизно 350 000 років тому, — то складніше збирати й аналізувати дані, проте завдяки археологічним знахідкам і досягненням науки, зокрема аналізу прадавніх днк, ми поступово нагромаджуємо дедалі більше інформації. Донедавна ми знали хіба те, що люди організовувалися в невеликі групи, розкидані помірними широтами земної кулі. Речей, вартих того, щоб за них битися, було обмаль, а якщо групі загрожувала якась інша, вона могла просто перебраться деінде. Більшу частину ХХ століття дослідники витоків нашого суспільства вважали, що ранні кочові племена жили мирно. Однак археологи виявили скелети того періоду, чиї рани свідчать про зворотне. Антропологи намагалися з'ясувати, як виглядав тогочасний світ, вивчаючи племена мисливців-збирачів, що збереглися донині. Це обхідний шлях зі своїм підводним камінням, адже чужинці, які вивчають такі спільноти, мають власні упередження, та й сам контакт зумовлює певні зміни в групах.

З огляду на сказане ось кілька знахідок, які нашттовують на роздуми. 1803-го тринадцятирічний Вільям Баклі втік із

британської в'язниці в Австралії і наступні тридцять років жив разом з аборигенами. Пізніше він описав світ, де набіги, засідки, запекла ворожнеча й раптові та насильницькі смерті були частиною повсякденності. На іншому кінці світу, у морозній Арктиці ранні дослідники й антропологи виявили, що тамешні племена інуїтів та інупіатів виготовляли зброю, зокрема обладунки з людських і слонових кісток, і мали багато усних переказів про минулі війни. 1964 року Наполеон Шаньйон, юний американський студент-антрополог, вирушив у бразильські дощові ліси вивчати плем'я яномама. Він сподівався, що воно підтвердить тогочасне переконання, ніби мисливці-збирачі загалом живуть мирно. Він з'ясував, що у своїх селищах ці люди жили в гармонії та ставилися одне до одного з лагідністю й добротою, а от із чужими поселеннями ситуація складалася інакше. У ті часи суперечки розв'язували кийками та списами, селища влаштовували взаємні набіги, убиваючи чоловіків і дітей та викрадаючи жінок. За тридцять років досліджень Шаньйон дійшов висновку, що насильницькою смертю загинула чверть чоловіків яномама.

Між істориками, антропологами й соціобіологами точаться запеклі словесні й теоретичні суперечки — якщо не сказати баталії, — проте докази схиляють шальки терезів на бік тих, хто стверджує: ще в сиву давнину люди мали схильність організовано нападати одне на одного — інакше кажучи, воювати. Отже, нам потрібно зрозуміти, чому люди готові та здатні вбивати. Це не просто інтелектуальна головоломка: якщо ми не збагнемо, що підштовхує нас битися, то навряд чи можемо сподіватися уникнути майбутніх конфліктів. Є багато теорій, але жодної одностайної відповіді. Можливо, війна — це наслідок жадоби й конкуренції за обмежені ресурси: їжу, територію, наложниць, рабів. Або ж це через біологічні зв'язки та спільну культуру ми цінуємо власні спільноти — чи то клани, чи то народи — і боїмося чужих? Відчуваючи загрозу, відповідаємо агресією інстинктивно, як наші родичі шимпанзе? Війна — невіддільна частина людської сутності чи продукт

ідеологій і культури? Позаяк у ХХІ столітті війна та страх перед нею досі з нами, важливо відповісти на ці запитання.

Війна не була б можливою без готовності вбивати, проте це не характеризує її вичерпно. Бійку двох чоловіків у барі чи навіть вуличну сутичку між десятком бандитів не назвеш війною. Жорстокість, що призводить до травм, становить частину війни, проте це не кінцева її мета, а інструмент. Видатний німецький теоретик Карл фон Клаузевіц у відомій праці писав: «Війна — це акт насилля, який має на меті змусити противника скоритися нашій волі». Війна має ціль — чи то наступальну, чи то оборонну. Як і в разі з окремими людьми й бандами, вона може стосуватися честі, виживання чи влади, однак від бійки в барі її відрізняють масштаб та організованість. У війні беруть участь десятки, сотні, тисячі й навіть мільйони, а не кілька осіб, які гамселять одне одного. Це протистояння двох організованих суспільств, які мають підтримку своїх членів та існують тривалий час, зазвичай на власній території. Англійський політолог Гедлі Булл казав: «Жорстокість не є війною, якщо її чинять не в ім'я певної політичної одиниці». Далі він зазначав: «Разом із тим жорстокість в ім'я політичної одиниці — це ще не війна, якщо її чинять не проти іншої політичної одиниці». Банди організовані, а їхні члени можуть мати спільні цінності й цілі, але це не стійкі політичні та соціальні утворення. Звісно, вони можуть стати ними, розростися і з часом перетворитися на клани, племена, вождівства, баронства, королівства чи країни, здатні вести війни.

Один із численних парадоксів війни полягає в тому, що люди стали краще воювати, коли створили організовані суспільства. Власне, два ці явища розвивали одне одного. З появою осілих суспільств війна — організоване цілеспрямоване насильство між двома політичними одиницями — стала складнішою й водночас зробила спільноти згуртованішими та могутнішими. Осідати й опанувати фермерство люди почали лише 10 000 років тому — у масштабі значно довшої історії людства це лише мить. Тоді ж війна стала систематичнішою,

почала потребувати спеціальної підготовки та класу воїнів. Окрім поховань у різних куточках світу, археологи також знайшли залишки фортифікаційних споруд, зокрема в Туреччині, які датують щонайраніше 6000 роком до н. е., і поселень, які, схоже, спалили навмисно. Із появою сільського господарства люди стали більш прив'язаними до одного місця та мали більше майна, вартого того, щоб його вкрати й захищати. Для захисту вони потребували кращої організації та більшої кількості ресурсів — це спонукало їх розширювати свою територію та чисельність, чи то мирно, чи то через завоювання.

Витоки й еволюція війни породжують багато запитань, і одне з них таке: ми стаємо жорстокішими чи навпаки? Стівен Пінкер та археолог Іен Морріс виказують оптимізм і вважають, що рівень насильства явно йде на спад. Нині в більшості країн не влаштовують привселюдних страт; запроваджено закони, які забороняють жорстоке ставлення до тварин і дітей; заборонено розваги на кшталт цькування ведмедів і собачих боїв. Оптимісти навіть намагаються полічити кількість загиблих у колишніх війнах — а це завдання не з простих — і стверджують, що в минулому рівень убивств був значно вищим, ніж зараз, і що у XX та XXI століттях загинуло менше людей (якщо порівняти частку померлих з усім населенням), ніж у раніших конфліктах, і це попри дві кровопролитні світові війни. Інші ставлять під сумнів їхні обчислення та вказують, що кількість загиблих у війнах XX століття становить 75 % усіх воєнних втрат за останні 5000 років. Якщо ж вам кортить подепресувати через долю людства, то дослідження Флорентійського університету й Університету Колорадо, здійснені за допомогою математичних моделей, свідчать про те, що війни ставатимуться рідше, але будуть смертоноснішими. На їхню думку, що більш взаємопов'язаними ставатимуть суспільства, то швидше конфлікт поширюватиметься мережею зв'язків, зовсім як комп'ютерний вірус або лісова пожежа. Невеличка буча на Балканах улітку 1914 року переросла в Першу світову війну через те, що Європу тісно пов'язували угоди, домовленості та

плани — убивство ерцгерцога Франца Фердинанда в Сараєві породило напругу, яка вилилася в повномасштабну війну.

Навіть якщо Пінкер має рацію — а дискусія триває, — це не надто заспокоює. Тим із нас, кому випало насолодитися довгим миром після 1945 року, треба усвідомити, що в багатьох куточках світу, зокрема в Індокитаї, Афганістані, на Великих африканських озерах і Близькому Сході, конфлікти ставалися і все ще стаються. В Уппсальському університеті у Швеції вже давно триває проєкт, за даними якого між 1989 і 2017 роками від війни загинуло понад 2 000 000 людей. Після 1945 року через бойові дії свої домівки полишили приблизно 52 000 000.

Повсюдність насилля й війн у минулому та їхнє існування в теперішньому підводить нас до незручного запитання: можливо, люди генетично запрограмовані ворогувати? Відповідь на нього науковці шукали у наших найближчих родичів із царства тварин — звичайних і карликових шимпанзе. Обидва ці види живуть організованими групами, уміють комунікувати й виготовляти примітивні знаряддя. (Нещодавно в Північній Ірландії двоє винахідливих шимпанзе спільними зусиллями намагалися втекти з Белфастського зоопарку, зробивши з гілки імпровізовану драбину.) Звичайні й карликові шимпанзе настільки схожі, що до 1920-х їх уважали одним видом. Насправді ж у ході еволюції у них сформувалися доволі відмінні патерни взаємодії одне з одним і з чужинцями.

Джейн Гудолл понад п'ятдесят років вивчала шимпанзе в їхньому природному середовищі в Танзанії. Вона та її колеги стали для шимпанзе таким буденним явищем, що ті перестали на них зважати. Дослідники спостерігали, як тварини налагоджували стосунки, опікувалися малечою, гралися й убивали одне одного. Групи, де домінували самці, були дуже прив'язані до своєї території та влаштовували організовані напади на інших шимпанзе, часто без попередньої на те провокації. Вони вбивали поодиноких шимпанзе, які виходили далеко за межі своєї території, і здійснювали набіги, убиваючи суперників-самців, самок і дитинчат. Бувало навіть, що під

час довготривалого конфлікту одна група цілковито винищи-ла іншу й зайняла її територію. У мемуарах Гудолл написала, що спершу вважала шимпанзе «загалом добрішими за людей». Згодом «ми з'ясували, що шимпанзе здатні на жорстокість, що вони, як і ми, мають темний бік».

Перш ніж підписатися під тим, що людська природа поцяткована невитравними чорними плямами, погляньмо на інший приклад — карликових шимпанзе, або ж бонобо, які не воюють і не полюють одне на одного. Бонобо такі ж розумні, як і звичайні шимпанзе, проте вони еволюціонували інакше: можливо, причина в тому, що вони живуть у південній частині ріки Конго, де вдосталь їжі й де у них, на відміну від танзанійських шимпанзе, немає сильніших суперників, як-от горили. Самиці цього виду формують міцні групи й зазвичай домінують над самцями. Коли незнайомі бонобо зустрічаються, то не атакують інстинктивно — натомість вони обережно оглядають одне одного, а потім повільно зближуються. Вони починають ділитися їжею, вичісувати бліх, невимушено обійматися та всіляко одне одного задовольняти. (Відео, як бонобо граються, дуже популярні в інтернеті, хоча комусь може здаватися, що вони не для родинного перегляду.) Питання про те, наслідком чого став вибір бонобо на користь любові, а не війни, — еволюції, середовища чи обох цих чинників, — залишається дискусійним.

На кого з них люди схожі більше? Відповідь: на обох. Цю схожість не заперечити: людська ДНК на 99 % збігається з ДНК звичайних і карликових шимпанзе. Утім, на відміну від них, ми винайшли мови, складні технології та навчилися абстрактно мислити. Ми створили надзвичайно складні суспільства з політичними та громадянськими інститутами, ідеологіями, системами вірувань і цінностей. Коли нам страшно, ми можемо поводитися агресивно, як шимпанзе; утім, як і бонобо, ми здатні на дружбу, співпрацю, довіру й альтруїзм. У книзі «Парадокс доброти» (The Goodness Paradox) антрополог Річард Ренгем стверджує, що з плином еволюції ми навчилися

приборкувати свій агресивний бік та одомашнили себе, як було з дикими тваринами. Згадайте, як вовки врешті-решт перетворилися на наших вірних собак. Ренгем вважає, що люди, які співпрацювали, поступово позбулися жорстоких членів своїх груп. На думку інших антропологів, свою роль також могла зіграти сексуальна орієнтація, позаяк жінки та їхні батьки шукали миролюбних і згідливих чоловіків. На думку Ренгема, у процесі самоодомашнення наші предки також створювали суспільні й політичні інститути, зокрема сильні централізовані держави, які володіли монополією на насильство. Відтоді люди більше не могли вбивати й калічити інших, як шимпанзе. Однак це не означало, що з насильством покінчено: навпаки, суспільство дістало змогу використовувати його організовано й цілеспрямовано. Парадокс, яким його бачить професор Ренгем, полягає в тому, що люди ставали добрішими й водночас навчилися краще та як ніколи масово вбивати.

Як на мене, не можна заперечувати спадок, який нам лишила еволюція. Ми маємо імпульси, відчуття, страхи, потреби й бажання — наприклад, їжі й сексу. Як і багато інших видів, від птахів до ссавців, ми дуже прив'язані до своєї території. Проте люди — це розумні істоти, здатні приймати рішення та прислухатися до кращого чи гіршого боку своєї сутності. Ми створили культури, які, своєю чергою, формують нас самих і допомагають визначати те, що важливо. Отже, ми б'ємося не тільки заради виживання — їжі, сексу, прихистку, — а й заради абстрактних речей (як-от релігія чи країна), які, на нашу думку, варті того, щоб за них убивати й помирати. Також війна не є для нас безальтернативним варіантом, хай що стоїть на кону. Ми шукаємо мирних рішень. Власне, люди мріяли й досі мріють позбавити світ від війни.

Досі немає остаточної відповіді на запитання, як ми еволюціонували, чому еволюціонували саме так і наскільки це важливо в контексті війни. Інша запекла й давня дискусія точиться навколо ролі суспільства: воно робить нас кращими чи гіршими, миролюбними чи войовничими? У ньому апелюють

не до шимпанзе й бонобо, а до двох європейських мислителів XVIII століття: Томаса Гоббса та Жан-Жака Руссо. Обидва досліджували взаємини між людиною та суспільством і намагалися з'ясувати, що для нас є нормальним способом існування — мир чи війна. Обое казали, що до появи організованих суспільств люди перебували в «природному стані». На відміну від нас, вони не знали, яким було життя в далекому минулому. Натомість уявляли, як люди могли співіснувати без правил та організованості, а відтак порівнювали їх із власним суспільством.

Руссо вважав, що жорстокість не була притаманною людям. Люди від природи були добрими, а суспільство їх зіпсувало. Він змальовував ідилічний світ, у якому мисливці-збирачі жили в гармонії одне з одним і з природою. У них усього було вдосталь, і вони не мали потреби битися з іншими заради їжі чи захисту майна. Лихо прийшло тоді, коли люди осіли й почали займатися фермерством. На думку Руссо, це призвело до появи приватної власності та стратифікації суспільства: одні лишилися фермерами, тоді як інші стали ремісниками, воїнами та правителями. Успішні люди назбирували більше майна, і таким чином колись егалітарне суспільство перетворилося на нерівне й ієрархічне. Сильні експлуатували слабких, і суспільство захлиснуло жадоба, егоїзм і жорстокість. Суспільства й держави еволюціонували та ставали дедалі складнішими, здобуваючи більше влади над людьми, а останнім залишалося дедалі менше свободи. Позаяк країни дбали тільки про власні інтереси, то охоче йшли одна на одну війною. Своє рішення проблеми Руссо виклав у книзі «Про суспільну угоду». Він пропонував не повернутися до уявного раю — визнавав, що це неможливо, — а створити нову модель взаємин між людиною та суспільними й політичними інститутами. Люди мають жити та працювати разом, але не з примусу. Країна повинна працювати на людей, а не навпаки, і гарантувати їм свободу. Якщо люди матимуть змогу вільно взаємодіяти одне з одним на договірній основі, то і вони, і суспільство стануть

щасливішими й гармонійнішими. Коли цього буде досягнуто, країни, на той час уже просвітлені, зможуть спільно кинути виклик страхам, підозрам і жадобі, які так часто призводили до війни. Інколи складається враження, що Руссо мріяв про федеративні штати Європи, які оголосять війну поза законом і гарантуватимуть мир.

Гоббс змальовував зовсім іншу картину. За ним, природний стан людини був пов'язаним із ризиком і боротьбою за виживання. Життя, казав він, «було самотнє, бідне, безпросвітне, тупе й коротке». Тоді не було ні часу, ні ресурсів, щоб виготовляти знаряддя праці, вирощувати врожай, займатися торгівлею та навчанням. «Немає ні знання земної поверхні, ні врахування часу, ні мистецтв, ні письма, ні суспільства, а найгірше понад усе — це постійний страх і небезпека насильницької смерті» (переклад Ростислава Димерця). На його думку, розростання осілих суспільств і поява великих країн не призводили до конфліктів. Навпаки, велика й могутня держава — її Гоббс називав Левіафаном — давала змогу контролювати жорстокість, принаймні в межах суспільства. Міжнародна спільнота уособлювала природний стан, коли держави змагаються за перевагу в анархічному світі. Сильні цькували слабких, а слабкі або капітулювали, або були змушені підкоритися. Гоббс, на відміну від Руссо, не сподівався, що суспільства й держави стануть просвітленими та навчатися добровільно співпрацювати.

Багато хто віддає перевагу версії минулого, яку запропонував Руссо, та уявленню про те, що люди за своєю природою невинні й миролюбні. ХХ століття стало справжнім жахіттям, тому не дивно, що ми досі шукаємо сучасні спільноти, кращі й добріші за нашу. Якщо таких не знайти на тропічних островах, у дощових лісах або пустелях, то, можливо, їх можна відтворити, побудувавши на основі правильних принципів. У 1920-х і 1930-х західна інтелігенція вважала райським садом Радянський Союз — а тоді відкрилася правда про Голодомор і санкціоновані державою масові вбивства, яку не випадало

ігнорувати. У 1960-х великі надії покладали на Китай Мао Цзедуну почасти тому, що про нього знали дуже мало. Спершу Культурна революція виглядала безневинно — життєрадісна молодь перетворювала суспільство на егалітарний рай, де всі радо будували новий світ. Згодом ми дізналися про реальну жорстокість і спустошливість тих років, і рожеві окуляри з нас спали.

Починаючи з біблійної історії про райський сад, література й мистецтво змальовували мирні золоті часи минулого та утопії майбутнього. Грецькі й римські поети, як-от Гесіод і Сенека, вірили, що золота доба людства лишилася в далекому минулому, а історія зациклена навколо бронзової та залізної діб — тоді люди отримали зброю, стали жадібними й войовничими. Схожі міфи також є в індійській і китайській традиціях. Ранніх мандрівників, які зустрічалися із жителями Америк і тихоокеанських островів, вражала миролюбність цих людей. Їхні розповіді заповнили уяву Заходу, який стрімко переходив на промислові рейки. У XIX столітті західні художники, як-от Анрі Руссо й Поль Гоген, писали казкові картини про африканських і тихоокеанських острів'ян в оточенні фруктів, які були готові впасти з дерев. Складалося враження, що ані охоти, ані потреби битися вони не мали.

У XIX і XX століттях антропологія зарекомендувала себе серйозною галуззю досліджень, і її знахідки загалом свідчили на користь тогочасних ідилічних уявлень. Американка Маргарет Мід, яка 1920-го працювала на Самоа, змальовувала світ без провини, жадоби та злості. І без війни — справжнього прокляття інших цивілізацій. На Самоа, писала вона, нікого «не карають за переконання, і ніхто не б'ється на смерть заради якоїсь особливої мети». Молодь брала приклад зі старійшин і приохочувалася до вільних статевих стосунків, а родини влаштовували спільні трапези, частуючи одне одного морем наїдків. «Буває, селище поринає в сон тільки з настанням глухої ночі; тоді чуються лише лагідне гуркотіння рифу та шепіт коханців. Селище спочило до світанку». Її книга

«Дорослішання на Самоа» (Coming of Age in Samoa) мала величезний вплив, особливо в 1960-х, — вона показувала шлях до світу без в'єтнамських війн, сповненого невинної любові. Згодом її дослідження та висновки почали ставити під сумнів. Критики Мід зауважували, що вона погано знала місцеву мову, пробула на Самоа лише кілька місяців і, найгірше, беззастережно вірила всьому, що їй розповідали місцеві. (Згодом деякі з них зізналися, що збрехали їй, боцїмто самоанські підлітки провадять просте й невинне статеве життя.) Натомість місіонери й моряки, які побували на Самоа раніше, казали, що місцеве населення дуже зайняте усобицями. Тільки з приходом імперіалізму — у цьому разі його принесли американці й німці, а британці долучилися до них згодом — на Самоа запанував мир. Якийсь час уважалося, що оптимістичним прикладом мирного співіснування держав може стати месоамериканська цивілізація мая. Після Другої світової війни науковці почали розшифровувати вцілілі тексти мая — на жаль, виявилося, що вони стосувалися здебільше війни.

Отже, яка версія нашої історії правдива: Гоббсова чи Руссо? Археологічні й історичні дані переконливо свідчать на користь Гоббса, доводячи, що війна — це давня та невіддільна частина людського життя. Утім це не означає, що сподіватися на майбутнє, яке змальовував Руссо, марно. Наразі ж можна втішатися думкою, що війна, як не дивно, принесла суспільствам мир і прогрес.

Це підводить нас до наступного парадокса: поява великих держав — яких Гоббс називав Левіафанами — і зростання їхньої могутності часто є наслідком війни, яка своєю чергою породжує мир. Влада держави та її інститутів ґрунтується на владі правителів — отриманої чи то від богів, чи то від виборців, — а також на згоді громадян, які дозволяють над собою володарювати. Утім, у цій формулі також є війна й загроза насилля, які держава може спрямувати і проти власного народу, і проти його ворогів. У XIX столітті в більшості західних країн і подекуди в Азії з'явилася національна поліція, яка поступово